

Margaret Gullan-Whur

Spinoza

Een leven volgens de rede

Lemniscaat

Het filosofie-fonds van Uitgeverij Lemniscaat komt tot stand
onder begeleiding van Prof. dr. Marc Van den Bossche

© Nederlandse vertaling: Jabcie Veenbaas & Willem Visser
in opdracht van Asterisk* Amsterdam

Omslagillustraties: *Portret van Spinoza*, Nederlandse School,
tweede helft van de 17de eeuw, Haags Historisch Museum, Den Haag;
detail van *De dam met het nieuwe stadhuis in aanbouw*,
door Johannes Lingelbach, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam.

Nederlandse rechten Lemniscaat b.v. Rotterdam 2000
ISBN 90 5637 271 8

Copyright © Margaret Gullan-Whur 1998
Oorspronkelijke titel: *Within Reason – A Life of Spinoza*
Kaart p. 18 copyright © James Walpole 1998

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere
wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk: Drukkerij Wilco, Amersfoort
Bindwerk: Boekbinderij De Ruiter, Zwolle

*Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en
verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waardoor
onnodig en milieuverontreinigend transport is vermeden.*

Voor de
Vereniging Het Spinozahuis
&
Tom Sorell

Inhoud

<i>Lijst van illustraties, en verantwoording inzake de gebruikte vertalingen</i>	9
<i>Dankbetuigingen, technische termen en een bekentenis</i>	11
<i>Stamboom van de familie van Spinoza</i>	16
<i>Stamboom van de in dit boek genoemde stadhouders van de Republiek der Verenigde Nederlanden</i>	17
<i>Kaart van de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1648</i>	18
1. AMSTERDAM: NOVEMBER 1632	
Geboorte in de door oorlog verscheurde Noordelijke Nederlanden joods noodlot verhulling en zegening problemen met vrouwen (1)	19
2. AMSTERDAM: 1632-1642	
Vroegste indrukken De verlokkingen en spanningen van een moderne grote stad een slimme knaap en het familiebedrijf de dood en de ziel	37
3. AMSTERDAM: 1643-1656	
Opvoeding in de synagoge een politieke crisis oorlog niet-joodse intellectuele verlokkingen een onwillige koopman verstoten uit de synagoge en de familie, beroofd van middelen van bestaan	59
4. AMSTERDAM (EN OUDERKERK?): 1656-1660	
Teloorgangene rijkdom verloren eer een klein meisje wiskunde en de zoektocht naar een eenvoudige, universele godsdienst optica de geboorte van een filosofie	95
5. RIJNSBURG: 1660-1662	
De afwijzing van de universiteit begeestering op de proef gesteld internationaal aanzien schrijffrustraties	121
6. RIJNSBURG EN VOORBURG: 1662-1664	
<i>Een wenselijke maatschappij</i> de Descartes-expert de pest en andere dodelijke ziektes	154

7. VOORBURG: 1664-1665	
Intieme genegenheid en vijandige kennissen een ontmoeting met een afgezant van Calvin oorlog met Engeland problemen met vrouwen (II)	181
8. VOORBURG: 1666-1669	
Zelfrespect en een vlotte pen 'goddeloze leerstellingen' moord met goedkeuring van de staat	223.
9. DEN HAAG: 1670-1672	
Oorlog met Frankrijk nieuwe steun voor Spinoza, helaas van Franse herkomst nieuwe intellectuele prikkels eindelijk een gezin een Oranje-revolte en de onderkant van Den Haag	256
10. DEN HAAG EN UTRECHT: 1673	
Herstel van het stadhouderschap verdronken vrede en eer gewone genegenheid en ongewone vervolging	283
11. DEN HAAG: 1674-1675	
Een metafysica op de proef gesteld een karakter op de proef gesteld het loon van de onredelijkheid de waarheid over Spinoza's atheïsme de Ethica verstoft	298
12. DEN HAAG: 1676-1677	
Een passie voor vrijheid nog meer problemen voor de rede de op een na beste republiek problemen met vrouwen (III) <i>over het menselijke knechtschap</i> je hebt niet voor niets vrienden	315
POST MORTEM	340
<i>Aanhangsel: Spinoza's ziekte</i>	353
<i>Bronvermeldingen</i>	355
<i>Bibliografie</i>	416

Lijst van illustraties en verantwoording inzake de gebruikte vertalingen

- 1 Kaart van Amsterdam (1647).
- 2 Het Beth Haim in Ouderkerk, de joodse begraafplaats buiten Amsterdam, gravure van Romeyn de Hooghe (met toestemming van het Rijksmuseum, Amsterdam).
- 3 De Nes, Amsterdam (Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief van Amsterdam, met toestemming van het Archief).
- 4 René Descartes, portret van David Beck (met toestemming van de Koninklijke Zweedse Academie van Wetenschappen, Stockholm).
- 5 Coenraad van Beuningen, gravure van Cornelis Meyssens (met toestemming van het Rijksmuseum, Amsterdam).
- 6 Henry Oldenburg, portret van Jan van Cleff (met toestemming van de voorzitter en het bestuur van de Royal Society, Londen).
- 7 Christiaan Huygens, plaquette van Jean-Jacques Clérion (met toestemming van het Academisch Historisch Museum, Universiteit van Leiden).
- 8 Spinoza's kamer in Rijnsburg (foto van Jeremy Gullan-Whur).
- 9 Spinoza's huis, Paviljoensgracht 72-74, Den Haag (foto van Theo van der Werf).
- 10 Johan de Witt, portret van Adriaen Hanneman (met toestemming van het Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam).
- 11 William III op veertienjarige leeftijd (1664), portret van Adriaen Hanneman, geschilderd in opdracht van het Engelse Hof (The Royal Collection, Hare Majesteit de Koningin, met toestemming).
- 12 Wreedheden tijdens de Franse invasie, 1673, gravure van Romeyn de Hooghe (met toestemming van de British Library, planknummer 591 d.21).
- 13 De Slag bij Texel, 11-21 augustus 1673, schilderij van Willem van de Velde de Jongere (met toestemming van het National Maritime Museum London).
- 14 Brief aan Joh. Georg Graevius, 14 december 1673 (Koninklijke Bibliotheek Copenhagen).
- 15 Spinoza's zegel, op een brief aan Gottfried Wilhelm Leibniz, 9 november 1671 (Niedersächsische Landesbibliothek, Hannover).
- 16 Spinoza, gravure op het titelblad van de *Opera Posthuma*, 1677 (Vereniging Het Spinozahuis).

Auteur en uitgever spreken hun dank uit voor de toestemming gebruik te maken van de volgende vertalingen:

Curley, Edwin, *The Collected Works of Spinoza*. Copyright C 1985, Princeton University Press. Geciteerd met toestemming van The Princeton University Press.

Spinoza, The Letters, vertaald door Samuel Shirley, met een inleiding en noten van Steven Barbone, Lee Rice, Jacob Adler. Copyright C 1995, Hackett Publishing Company. Alle rechten voorbehouden. Geciteerd met toestemming van Hackett Publishing Company.

The Philosophical Writings of Descartes, twee delen, vertaald door J. Cottingham, R. Stoothoff, en D. Murdoch, Cambridge University Press, 1985. *The Philosophical Writings of Descartes*, Deel III: *The Correspondence*, vertaald door J. Cottingham, R. Stoothof, D. Murdoch en A. Kenny, Cambridge University Press, 1992. Geciteerd met toestemming van de Cambridge University Press.

Spinoza: The Political Works. Tractatus theologico-politicus (selectie), Tractatus politicus (compleet). Uitgegeven en vertaald met een inleiding en noten van A.G. Wernham, Oxford University Press, 1958. Geciteerd met toestemming van de Oxford University Press.

Voor de Nederlandse vertaling van dit boek is gebruikgemaakt van de in het Nederlands beschikbare werken van Spinoza. Voor bibliografische gegevens verwijzen we naar de bibliografie, p. 416.

Dankbetuigingen, technische termen en een bekentenis

Wie zich waagt aan het schrijven van een biografie over Spinoza, begrijpt al snel waarom er in de twinstigste eeuw zo weinig pogingen daartoe ondernomen zijn. De feiten liggen begraven in duistere documenten, geschreven in een stuk of zes Europese talen, en voor een aantal ervan geldt ‘dat er by d’een, of by d’ander noch wel iets van onzen Schrijver berust’, om de gefrustreerde verzuchting te citeren van de tekstbezorger van de Nederlandse uitgave van de Opera Posthuma.

Het ware onmogelijk geweest deze biografie van Spinoza alleen te schrijven. Het bleek niet voldoende om Nederlands te leren teneinde kennis te nemen van documenten en wetenschappelijke literatuur die vaak veronachtzaamd zijn als gevolg van de ontoegankelijkheid van die taal. De context waaraan oude documenten een deel van hun betekenis ontlenen, vereist deskundige interpretatie. Mijn grootste dank gaat uit naar Theo van der Werf, secretaris van de *Vereniging Het Spinozahuis*, die me gedurende bijna tien jaar heeft bijgestaan, oude en esoterische literatuur heeft gekopieerd, die me in staat heeft gesteld Spinoza’s gereconstrueerde bibliotheek te raadplegen, me op de hoogte stelde van onderzoek dat al verricht was, die samen met mij onderzoek heeft verricht, en met wie ik de laatste tijd uitsluitend in het Nederlands communiceerde. Hier volgt het adres van de vereniging die hij zo voortreffelijk dient: *Vereniging Het Spinozahuis*, Paganinidreef 66, 2253 SK Voorschoten, Nederland.

Er was ook onontbeerlijke steun van anderen. Adri Offenbergh en de medewerkers van de Bibliotheca Rosenthaliana van de Universiteit van Amsterdam waren altijd bereid me te woord te staan, en met Elsa Strietman van de Universiteit van Cambridge heb ik zitten turen naar raadselachtige passages zeventiende-eeuws Nederlands. Marco Frangiotti van de Universiteit van Florianopolis in Brazilië vertaalde de Portugese tekst van António Borges Coelho, die de meest recente informatie geeft over Spinoza’s voorvaders. Rivka La Fontaine en Davis Hart gaven advies over sefardisch-joodse aangelegenheden, terwijl Rivka me ook terzijde stond met Hebreeuwse en Nederlandse teksten en met onderzoek. Odette Vlessing van het Gemeentearchief van Amsterdam heeft tijd voor me vrijgemaakt en liet haar enthousiaste belangstelling blijken voor Spinoza, een van de vele markante figuren uit de Portugees-joodse gemeenschap in de Nederlandse ‘Gouden Eeuw’. Ian Campbell had zoveel professionele belangstelling voor Spinoza’s ziekte, dat nadat alle ge-

boekstaafde symptomen waren verzameld en in de Medline Computer Research waren ingevoerd, het resultaat een Aanhangsel over dit veronachtzaamde onderwerp was. Jeremy Gullan-Whur, Jan Beames en Colin Foale zijn verantwoordelijk voor weglatingen en toevoegingen toen er uiteindelijk een voorlopig typoscript kon worden doorgelezen, en kunnen nu pas zien hoe belangrijk hun kritiek was. Jeremy heeft ook een klein fotoarchief samengesteld aan de hand van ons onderzoek en onze reizen naar Nederland. Verder hebben mijn universitaire docenten en –examinatoren Peter Bell, Susan James, Anthony Savile, Tom Sorell en Arnold Zuffo een onmisbare rol gespeeld bij de totstandkoming van deze biografie, waarvoor mijn dank.

Bij wijze van overgang naar de technische afdeling van deze inleidende opmerkingen wil ik een aantal mensen bedanken die onderzoek hebben gedaan naar Spinoza's persoonlijke en historische achtergronden en van wier werken ik gebruik heb gemaakt, of, indien ze niet meer in leven zijn, eer bewijzen aan hun nagedachtenis. Als de filosofie van Spinoza afhankelijk was van eerdere filosofen, wat ondanks zijn weigering zijn intellectuele schatplichtigheid te erkennen volgens mij het geval was, is mijn onderzoek in grote mate afhankelijk van het nauwgezette werk van vooral Edwin Curley, K.O. Meinsma, J. Freudenthal, A.G. Wernham, A.M. Vaz Dias, W.G. van der Tak, J.I. Israel, Yosef Kaplan, I.S. Révah, Lewis Feuer, Yirmiyahu Yovel, Herbert H. Rowen, C. Louise Thijssen-Schoute en Léon Poliakov; de volgorde is willekeurig. Aan Wim Klever, Piet Steenbakkers en António Borges Coelho ben ik vooral voor recent onderzoek dank verschuldigd. De algemene historische werken van A.Th. van Deursen, Pieter Geyl en Simon Schama bevestigden al in een vroeg stadium dat bepaalde schijnbaar wonderlijke accenten in Spinoza's leven en werken alleen begrijpelijk zijn binnen hun zeventiende-eeuwse Nederlandse context.

Dank ook aan het redactie- en productieteam van Jonathan Cape, en vooral aan Jörg Hensgen voor zijn onwrikbaar vertrouwen in het belang van dit boek, en voor de gepaste materiële uitdrukking die hij daaraan gaf. Indachtig de laatstgenoemde inspiratiebron worden alle citaten uit Spinoza's werk en brieven gecursiveerd, zonder aanhalingstekens. Om de tekst niet te onderbreken, zijn er geen genummerde noten opgenomen, maar corresponderen met alle citaten verwijzingen in de bronvermelding, zoals ook per bladzijde archief- en historische gegevens worden gegeven. Veel van die citaten zijn nooit in het Engels vertaald; een aantal ervan is zelfs nooit eerder gepubliceerd. In de tekst gedane beweringen worden in de bronvermelding met trefwoorden aangeduid. Bijvoorbeeld: **Spinoza hield van bier**: Brief 72, aan Schuller, 18 nov. 1675. In de bronvermelding aangehaalde commentatoren worden niet in de tekst genoemd, omdat dat bij het toch al grote aantal zeventiende-eeuwse figuren verwarring zou wekken. Afgezien van een bespreking aan het einde van het boek, worden alleen J.M. Lucas, Johannes Colerus en de filosoof Pierre Bayle, mensen die in de zeventiende eeuw over Spinoza schreven, bij naam genoemd. Alle vertalingen zijn van mij, tenzij anders vermeld.

Bij historische feiten kan het verschil in de Engelse en de Nederlandse tijdrekening in de zeventiende eeuw soms storend werken. De Gregoriaanse ‘nieuwe stijl’ kalender die in de zeventiende eeuw in Nederland werd gebruikt, liep tien dagen voor op de in Engeland nog steeds gebruikelijke Juliaanse kalender.

Om de bibliografie binnen redelijke perken te houden, worden alleen boeken genoemd die bij het schrijven van deze biografie gebruikt zijn. Aangezien die niet voorziet in de behoefte van wie volledig onbekend is met de filosofie van Spinoza, noem ik hier *Spinoza: an Introduction to his Philosophical Thought*, van Stuart Hampshire, Penguin Books, in de herziene editie van 1987, en *Spinoza*, van Roger Scruton, Past Masters Series, Oxford University Press, 1986. Deze boeken geven een uiteenzetting van de filosofie van Spinoza, maar laten in biografisch opzicht te wensen over. Wie zich direct tot Spinoza’s teksten wenden wil, kan een keuze maken uit een aantal goede paperbackedities van vertalingen van de *Ethica*.

Ik beschouw een aantal van Spinoza’s principes als fundamenteel, en de keuze daarvan komt geheel voor mijn rekening. Ze prikkelen de lezer in de loop van het relaas een eigen oordeel te vellen over de mate waarin het Spinoza lukte volgens die principes te leven. Spinoza beweerde dat mensen een deel of een aspect vormden van één eenvormige natuur, dat God en de natuur identiek waren, en dat niet openbaring of ongeanalyseerde ervaring, maar alleen de rede de waarheid onthulde over aspecten van *God, of de Natuur*. Logische deductie was zijn criterium voor het trekken van conclusies inzake alles wat de mens aanging, met inbegrip van de emoties. Hij geloofde, en dat uitgangspunt is zeer oud, dat de orde van het universum logisch-causaal is. Omdat reden en oorzaak in dat geval identiek zijn, is de wiskunde het paradigma van *adequate* kennis. Eenvoudig gezegd bestond wiskundige rationaliteit voor hem in het afmeten van afzonderlijke beweringen aan *algemene begrippen*, begrippen die de *algemene eigenschappen der dingen* weerspiegelden. Hij meende dat dit redeneerproces voldoende dagelijkse praktijk in deductieve afleiding bood om verbeelding, meningsvorming, de hartstochten, en vooroordelen onder controle te houden. Een ander fundamenteel uitgangspunt was voor hem het idee dat de geest *de voorstelling van het lichaam* is, en dat elke menselijke gedachte vanuit dat oogpunt beschouwd moest worden. Deze axiomatische overtuigingen vormen de grondslagen van de complexe filosofie van Spinoza, die de biograaf goede diensten bewijzen bij het onderzoek naar de samenhang tussen zijn geest en zijn leven.

Ook de stelling dat Spinoza een eenzame en emotionele man was die geen intieme vrienden had, komt geheel voor mijn rekening. Die stelling heeft de best denkbare basis – de eigen woorden van de filosoof – en gaat tegen de opvatting in dat hij zijn hele leven lang toegewijde aanhangers had, al zijn er volgens mij tot dusver niet opgemerkte redenen om aan te nemen dat de jonge Nederlandse koopman Simon de Vries misschien een homoseksuele relatie met de filosoof wilde, of die zelfs heeft gehad. De in de negentiende eeuw herlevende belangstelling voor een filosoof die tweehonderd jaar lang belasterd was, leidde begrijpelijkerwijs tot overdreven gun-

stige voorstellingen van zijn leven en karakter. De behoefte aan een evenwichtiger waardering brengt paradoxaal genoeg een beminnelijker persoon voort. Volgens mij was Spinoza een intellectueel hooghartig man, wiens arrogantie zelden overeenkwam met zijn criterium voor rationeel zelfrespect, en van wie humeurigheid een tweede natuur geworden was. Een onderzoek naar de samenhang van zijn karakter met zijn ziekte leverde op dat dat overeenkomt met zijn eigen principe dat de oorzaken van geestelijke toestanden niet als fysiologisch, maar als diep verborgen in een netwerk van eerdere ideeën moeten worden beschouwd.

Goed, de bekentenis dan. Spinoza zou dit boek verafschuwen. Hij zou het *inadequaat* vinden, een loutere calculus van waarschijnlijkheden en een distantiëring van zijn principes, die hij net als die van Euclides, als contextloos afleidbaar uit vanzelfsprekende axioma's beschouwde. *Euclides, die niet anders dan zeer eenvoudige en hoogst begrijpelijke dingen heeft geschreven, is gemakkelijk door eenieder in welke taal dan ook te verklaren [...] Men hoeft het leven, de sympathieën en het karakter van de auteur niet te kennen, men hoeft niet te weten in welke taal, voor wie of wanneer hij heeft geschreven, men hoeft de lotgevallen van het boek niet te kennen, noch de verschillende versies ervan of hoe en in wier beraad het is aanvaard.* Alleen Euclides en Spinoza, zo lijkt het, leverden bewijzen volgens deze maatstaf. Zelfs de grote wiskundige en wetenschapper Descartes, die overleed toen Spinoza zestien was, ontkwam niet aan kritiek. Spinoza publiceerde een ordelijke reconstructie van diens principes om een einde te maken aan de verwarring die Descartes volgens hem had achtergelaten. Denkers van een lager garnituur gingen genadeloos voor schut. Spinoza wierp in een boekwinkel een blik op het traktaat van een hoogleraar filosofie en reageerde als volgt: *... en uit het weinige dat ik er toen in las, maakte ik op dat het niet waard was gelezen, laat staan beantwoord te worden. Ik liet het boek daar dus liggen en liet de meester voor wat hij was. Ik overwoog al lachende bij mezelf hoe juist de onwetenden doorgaans het eerste klaar staan met de pen en het meest vermetel zijn in het schrijven.*

Hoe zou een biografie aan zijn maatstaf van nauwkeurigheid kunnen beantwoorden? Spinoza bezat slechts één biografie onder zijn honderd zestig lexicografische, klassieke en politieke boeken, en dat was een Nederlandse vertaling van een werk over de ballingschap van Karel II van Engeland. Hij had het waarschijnlijk cadeau gekregen en heeft het nooit vermelding waardig gekeurd.

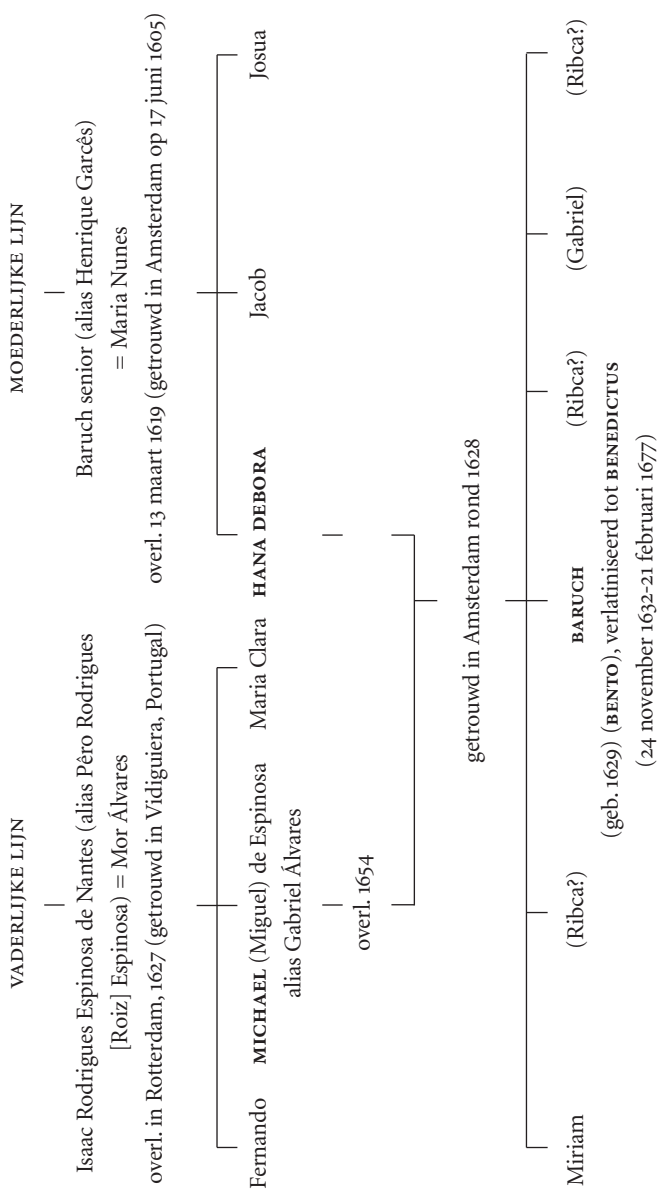
Als ik dus beweer dat Spinoza's biografie invloed op zijn filosofie had, weet ik de sceptische blik van zijn glanzende bruine ogen op me gevestigd. Recent onderzoek brengt teregend langzaam aan het licht wie zijn ouders en grootouders waren, en werpt een flakkerend licht op de menigte ongrijpbare personen wier namen in de documenten opduiken en aan wie Spinoza door banden van het bloed of door huwelijk verwant moet zijn geweest. We zullen wel nooit weten of het gezicht op het omslag van dit boek, dat bijna zeker niet tijdens zijn leven geschilderd is, een kopie is van een verloren gegaan origineel, of de gravure (illustratie 16) tot voorbeeld had die na Spinoza's dood besteld werd en die geacht wordt een betrouwbare gelijkenis

te zijn. Spinoza of zijn uitgevers hebben alle persoonlijke details zorgvuldig uit de brieven verwijderd.

Op aanwijzing van wie hem goed genoeg heeft gekend om zijn geboortedatum te weten, werd die op de postume gravure geëetst. Deze datum, samen met andere archiefgegevens, voert ons met zekerheid naar de buurt tussen de Zuiderkerk en de St. Antonies Poort in Amsterdam, waar Spinoza op 24 november 1632 werd geboren als kind van Hana Debora, tweede vrouw van de vierenveertigjarige koopman Michaël de Espinosa, die op dat moment iets over de helft van de leeftijd van haar man was.

De familie van Spinoza

volgens gegevens die in de bronvermelding genoemd worden

Het is vooralsnog onmogelijk uit te maken welke plaats Ribca (Rebecca) inneemt in de volgorde der geboortes, of zelfs maar of ze al dan niet een volle zuster van Spinoza was. Hana Deborah was Michaëls tweede vrouw. Zijn eerste vrouw was Rachel en zijn derde Esther. De enige reden om aan te nemen dat Ribca een volle zuster van de filosoof was, is dat ze haar dochter Hana noemde.

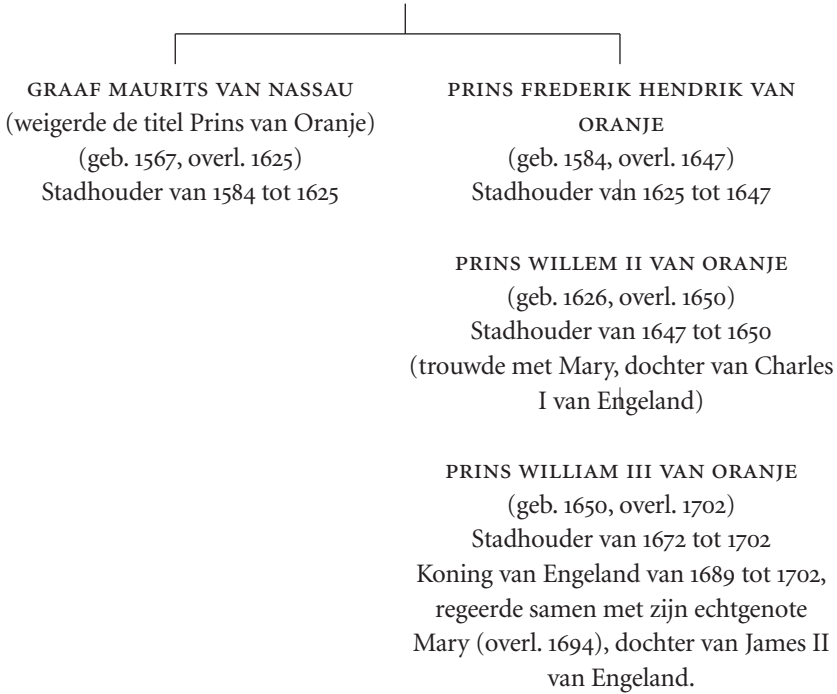
Stadhouders van de Republiek der Verenigde Nederlanden

die genoemd worden in dit boek

PRINS WILLEM I VAN ORANJE ('Willem de Zwijger')

(geb. 1533, overl. 1584)

Stadhouder van 1544 tot 1584

STADHOUDER – Ik gebruik een hoofdletter S als ik verwijs naar een telg uit het Huis van Oranje die de provincie Holland regeerde, woonde in Den Haag, en door het Nederlandse volk als een nationale leider werd beschouwd. Als ik een kleine letter s gebruik, heb ik het over de rol van stadhouders in het algemeen, of verwijs ik naar het hoofd van een of meer van de provincies Utrecht, Gelderland, Overijssel, Drenthe, Groningen, Friesland en Zeeland.

Van **WILLIAM III** gebruik ik de Engelse versie van zijn voornaam om hem te onderscheiden van zijn vader en grootvader, en om de nadruk te leggen op zijn rol als koning van Engeland.

Republiek der Verenigde Nederlanden, 1648

Amsterdam: November 1632

Van 'horen zeggen' alleen ken ik de datum van mijn geboorte, wie mijn ouders zijn geweest en dergelijke zaken, waaraan ik nooit heb getwijfeld. [Maar] de mensen vertellen in hun kronieken en geschiedenissen meer hun eigen meningen dan de feiten zelf die gebeurd zijn, [zodat] een en hetzelfde voorval door twee mensen die verschillende meningen hebben, zo verschillend verteld wordt dat het lijkt alsof ze over twee gevallen spreken, en, tenslotte [...] is het dikwijls niet heel moeilijk enkel uit de geschiedenissen de meningen van de kroniek- en historieschrijver op te sporen.

Ondanks de klamme Noordzee-mist die Aristoteles' wet van de tegenspraak weersprak, want het regende niet, en toch regende het, gewerd het kind de zegen in Amsterdam geboren te worden. De Spanjaarden konden dan de tien of meer steden innemen die tussen de met windmolens bezette muren der stad en de grenzen van de Republiek lagen, Amsterdam zelf was onneembaar. De sluiswachter hoefde alleen maar de sluisdeuren van de Sint-Anthoniessluis open te zetten om de brullende zee in de lager gelegen polders los te laten, en zo de naderende vijand te verdrinken. In 1632 zat het Spaanse leger nog steeds in de Zuidelijke Nederlanden verschanst. De beste bataljons waren naar het Rijnland gestuurd, en in de garnizoenen zaten alleen ellendige en muitende piekeniers, maar het leger bleef een bedreiging vormen voor de zeven onafhankelijke noordelijke provincies van de Republiek. Spanje wilde niet dat het Nederlandstalige prinsdom Luik in handen viel van de 'rebellens' in het noorden, zodat elke keer als de Prins van Oranje door de Spanjaarden bezette steden en gebieden probeerde te heroveren, zijn troepen werden tegengehouden tot er versterkingen arriveerden. De Noord-Nederlanders haatten de Spanjaarden. Ze hadden het woord *Spanjaard* gemunt om van het gebruikelijke *Spanjool* een scheldwoord te maken dat rijmde op *veinzaard* [huichelaar] en *snoodaard*. Ook de Portugezen, tot 1640 bondgenoten van Spanje, die daarna Nederlandse schepen gingen plunderen en probeerden de Nederlandse factorijen in te nemen, werden verfoeid. In dat opzicht was het kind nog meer gezegend, want zijn familie was Portugees, maar ook joods; en de joden werden vervolgd en verjaagd door de inquisitie, maar beschermd door de Hollanders.

De meest zuidelijk gelegen steden van de rijke en dichtbevolkte provincie Holland (een van de zeven provincies) leden zwaar onder de nabijheid van de grens met

de Spaanse Nederlanden. De oude handelsstad Dordrecht bijvoorbeeld lag op het kruispunt van rivieren die de Spanjaarden hadden geblokkeerd om de toevoer van voedsel naar de vijand te verhinderen. De handel was er gedurende de tachtig jaar durende oorlog met Spanje gestagneerd, terwijl de parvenu Amsterdam in die tijd de rol van centrum van zaken en handel van het door de Spanjaarden bezette Antwerpen kon overnemen en groeide en bloeide, zodat de Amsterdamse Beurs en de Wisselbank het financiële middelpunt van Europa werden. De welvaart van de stad was voor een deel te danken aan de capaciteiten en de internationale contacten van de van het Iberische schiereiland gevluchte joodse kooplieden, van wie Michaël (Miguel) de Espinosa er een was. Het stadsbestuur van Amsterdam was zeer ingenomen met de handigheid waarmee de joodse kooplieden aan de *vigilantes* van de Madrileense douane, die het vooral op Nederlandse schepen hadden voorzien, ontkwamen of ze misleidden. Deze Portugese vluchtelingen zagen kans zilverstaven uit Spanje en kostbare ladingen uit Marokko te smokkelen via contacten in Fez en Tanger en de kuststeden van Zuid-Spanje. Uit archiefstukken blijkt dat De Espinosa via Salé in Marokko handel dreef op het Midden-Oosten. De kleine jongen was dus driewerf gezegend omdat de burgemeesters tot het einde van de oorlog met Spanje in 1648 bijzondere waarde hechtten aan het beroep van zijn vader.

Michaël de Espinosa werd rond 1587 geboren als de zoon van een welvarende Lisabonse koopman die voor de stedelijke inquisitie naar Vidigueira was gevlucht, in het zuiden van Portugal, en toen de inquisitie van Évora daar doordrong, uitweek naar Nantes. Uiteindelijk vertrok Michaël naar Amsterdam, waar hij zich bij zijn vaders broer Abraham voegde, en diens dochter Rachel trouwde. Zijn vierentachtigjarige vader Isaac verliet Frankrijk uiteindelijk ook om zich naar Nederland te begeven, maar zou Amsterdam nooit levend bereiken. De oude man zou nooit het pakhuis aan de Prinsengracht zien, gevuld met suiker, brazielhout, gekonfijte gember en gedroogd fruit, waarvan de sleutel bij Michaël berustte, en ook zijn kleinzoon niet (het kind van Rachel), die naar hem Isaac was vernoemd, noch ook de synagoge aan de Houtgracht, dichtbij het grote huis van oom Abraham. In 1627 werd zijn lichaam per schip via het Hollandse netwerk van kanalen en rivieren vanuit het platelandsdorp Rotterdam, waar hij was overleden, naar Amsterdam vervoerd, om op het joodse kerkhof bij zijn zuster Sara, Michaëls eerste vrouw Rachel en hun twee jonggestorven kinderen begraven te worden. Misschien waren ze allemaal bezweken aan de pest, die toen door Europa waarde, en van 1622 tot 1628 elk jaar in Amsterdam toesloeg, waarvan vijfendertigduizend mensen het slachtoffer werden.

Toen nu dit kind geboren werd, was rouw bijna een chronische geestesgesteldheid voor Michaël. Toch bood Amsterdam hem een troost die opwoog tegen alle treurnis. Eindelijk kon hij openlijk zijn godsdienst belijden. Als hij wilde kon hij voor het open raam gaan staan met zijn gebedsmantel over de hoge zwart hoed, en de Hebreeuwse frasen met de extase van een Spaanse voorzanger zingen. De dagen waren voorbij dat hij het sabbatlicht in een aarden kruik moest verbergen, en schich-

tig om zich heen moest kijken voordat hij snel zijn hoed opzette om een haastige zegen over de maaltijd te prevelen. In Spanje en Portugal riskeerden de joden hun leven als ze de spijswetten naleefden, Hebreeuwse boeken bezaten of besneden waren, en ook Frankrijk was geen rustig toevluchtsoord gebleken. In 1615 werden de joden officieel uit Nantes verbannen, en in dat jaar vertrok oom Abraham naar Amsterdam. Wederom was het kind gezegend dat hij geboren werd in een tolerante wereldstad, zoals zijn leraar rabbijn Menasseh ben Israel aan rijksvoogd Cromwell duidelijk maakte toen hij hem vroeg de joden weer in Engeland toe te laten: ‘In de Lage Landen worden de joden met grote mildheid en welwillendheid ontvangen, vooral in deze zeer vermaarde stad Amsterdam.’

In de ogen van de joodse gemeenschap had de baby met het voor Portugese joden typische donkere voorkomen en de olijkleurige huid alle zegeningen en vrijheid die hij maar kon wensen. Hij was gevrijwaard van een plotselinge dood door de piek van een lans (de indringer had het vooral op joden voorzien), kon legaal gedijen, vol vreugde opgaan in zijn voorvaderlijk geloof en zelfs de hoge status van rabbijn verwerven. Misschien bracht het gevoel bevoorrecht te zijn de koopman er toe zijn tweede zoon, uit het huwelijk met zijn tweede vrouw Hana Debora, de gewijde naam Baruch te geven, Hebreeuws voor ‘de gezegende’, al wordt daar straks nog een andere reden voor gegeven. Bento, de naam die Spinoza als koopman gebruikte, was de Portugese variant van het Spaanse ‘Benito’, en betekende ook ‘gezegend’. Het Latijnse Benedictus had dezelfde betekenis, maar Michaël zou die variant niet graag hebben gebruikt. Het was overigens niet zo dat joden geen Latijn leerden, want wie zijn geschriften onder de aandacht van het Europese academische publiek wilde brengen, moest in die taal publiceren, en er waren verschillende latinisten in de Amsterdamse joodse gemeenschap, onder wie Menasseh ben Israel. Rabbijn Morteira moet een tamelijk goede bekende van oom Abraham geweest zijn, want toen die in 1625 zijn volmachten overdroeg aan Michaël, was de rabbijn een van de ondertekenaars, en verder was hij als rouwklager aanwezig op de begrafenis van Rachel. Ook al verafschuwde de rabbijn alle christenen, toch maakte hij een onderscheid tussen de taal en de kerk van Rome als hij de stoïcijn Marcus Aurelius in de synagoge citeerde. Nee, het was het verband tussen *benedictus* en het katholicisme dat afkeer wekte: Michaël zal vroege herinneringen hebben gehad aan de zwevende hand van de priester die met twee vingers omhoog een kruis sloeg tijdens de mis die alle joden moesten bijwonen. Slechts weinig joden in Holland leerden Latijn. Wie nog steeds worstelde met de beginselen van de joodse rite en de Wet, had zijn handen vol aan het Hebreeuws. De eerste joden die rond de eeuwwisseling in de Republiek aankwamen, moesten de geleerde Joseph Pardo uit Venetië meenemen, die hun eerste rabbijn zou zijn. En in 1627 werden de 613 Geboden gedrukt, ‘opdat wij allen uit Portugal en Spanje, die vanwege onze zonden geen Hebreeuws verstaan, goed weten welke ze zijn’. De wijzen van de gemeenschap, meestal autodidacten, wilden graag dat de kinderen, grootgebracht in de praktijk van de Wet – de toekomstige Ne-

derlandse joden – hen in de kennis ervan zouden evenaren voordat ze volwassen werden. Het feit dat Michaël zijn zoons opgaf voor de klassen en de verenigingen van de synagoge en zijn weigering andere dan hun gewijde namen te gebruiken, laat zien dat hij wilde dat ze in de hoogste mate orthodox werden. Hij had ‘Miguel de Spinoso’ in zijn Hebreeuwse grammatica geschreven, maar zijn eerste vrouw begroef hij als ‘Rachel’, niet ‘Raquel’, en op de grafsteen van Hana Debora liet hij ‘Michaël’ beitelen.

Voor elke geleerde was het latiniseren van zijn naam een teken aan de wereld, maar voor de Iberische joden waren namen al heel lang vlampunten van eigen identiteit en emotie, en het gebruik van pseudoniemen was voor hen een gewoonte en een kunst. Niet-joodse namen hadden op het Iberisch schiereiland de aandacht van hun jood-zijn afgeleid. Bij emigratie veranderden ze hun namen vaak opnieuw, om zo onderzoek naar hun familieachtergronden te bemoeilijken. De Spaanse consul in Amsterdam meldde: ‘De mensen van dat volk hebben de gewoonte zoveel namen aan te nemen als hun goeddunkt, ofwel met bedrog als oogmerk, ofwel met het doel hun familieleden in Spanje die nog steeds hun ware naam dragen, niet in gevaar te brengen.’ Spinoza, een Nederlandse jood van de eerste generatie, gebruikte meestal alleen de initiaal ‘B’, wat verklaart waarom biografen vaak verschillende varianten van zijn voornaam gebruiken. Maar terwijl Spinoza de bijbetekenissen van zijn verschillende voornamen verdoezelde, en vaak zelfs helemaal verzuimde zijn brieven te ondertekenen, is het de taak van de biograaf de signalen die ze afgeven te verklaren. Als koopman was hij Bento, en om familieredenen waar we nog op terugkomen, is het waarschijnlijk dat zijn moeder hem zo noemde. Op school en voor zijn vader was hij Baruch. Als Nederlandse jood die zich als geleerde wilde profileren, was hij Benedictus. Als de schepper van een unieke filosofie noemen we hem Spinoza, al gebruikte hij zelf bijna nooit de bondige noordelijke vorm van die naam.

‘Baruch zijn’ was zijn plicht als zoon. Geleidelijk ging de naam een hindernis voor zijn filosofische ambities vormen en hij heeft er zeker afstand van gedaan, zoals het ook zeker is dat een joodse hand de naam in een van de joodse lidmaatregisters heeft doorgestreept. Michaëls gekwelde verleden en zijn verlangen terug te keren naar Israël hebben Bento’s jeugd overheerst. Deze last van atavistisch leed en frustratie die de jongen bij zijn geboorte meekreeg moeten we indachtig blijven als we willen begrijpen hoe rigoureuze hij er rationeel afstand van nam, en hoe onlosmakelijk het Iberische jodendom met zijn mentaliteit verbonden kon blijven.

Van alle leden van de Amsterdamse Iberische joodse gemeenschap die Bento gekend heeft, zullen er familieleden gemarteld, opgehangen of verbrand zijn tijdens de zuivering van de inquisitie die het Iberisch schiereiland teisterden. Er zijn nu redenen om aan te nemen dat ook leden van zijn eigen familie een dergelijk lot heeft getroffen. De ‘Gabriel Álvares Dispinoza’, afkomstig uit Vidiguiera, die in de Amsterdamse registers voorkomt als de schoonzoon van ‘Manuel Rodrigues Dispinoza’, wordt in de registers van de Portugese inquisitie genoemd als de tweede zoon van

Pêro Roiz. ‘Pêro Roiz’ was de schuilnaam van de oude Isaac Espinosa, zoon van Fernão Espinhosa en broer van Abraham. Roiz was een afkorting van Rodrigues, zoals blijkt uit een document dat een ‘Abraham Espinosa de Nantes alias Manuel Roiz Espinosa’ vermeldt. De herkomst van de grootmoeder van vaderskant van beide broers kan herleid worden tot Vidiguiera, in het zuiden. De joden in Portugal waren van het begin tot het midden van de zestiende eeuw goed geassimileerd en werden gerespecteerd, al was hun politieke en economische macht ontzegt. Pas in de jaren tachtig werden ze gedwongen zich tot het christendom te bekeren. Maar toen de Portugese inquisitie eenmaal was georganiseerd, evenaarde die de wreedheid van de Spaanse methoden. De straf voor het praktiseren van het joodse geloof was de doop, vaak onder dwang. Op bekeerlingen maken onder niet-joden stond de doodstraf. Michaëls meeste familieleden van vaderskant, de Espinosa’s, vluchtten meteen of hielden zich schuil. Zijn vader Isaac nam de wijk naar Vidiguiera, waar hij trouwde met Mor Álvares, de moeder van Michaël. Maar toen in 1596 de terreur Vidiguiera bereikte, werd bijna de hele familie Álvares gevangengezet, waarop een gruwelijke reeks van verraad en wreedheden volgde, die door de inquisitie van Évora is vastgelegd. De vader en de tante van Mor, die compromitterende banden hadden met de justitie van Vidiguiera, brachten haar en haar broers als praktiserende joden aan. Mor, haar man Isaac en hun kinderen waren toen echter al naar Frankrijk vertrokken. De registers van de inquisitie melden dat ‘deze mensen allemaal [Isaac de Espinosa, zijn vrouw Mor Álvares en hun drie kinderen Fernando, Gabriel of Miguel, en Maria Clara “slank, licht van huidskleur en met bekoorlijke ogen”] waren gevlucht, voordat hun schuld gedelgd kon worden.’ Andere familieleden werden echter wel gearresteerd. Sommigen ontkwamen ternauwernood aan de galg. Na vier keer te zijn gemarteld, gaf Mors broer zijn tante aan. Als Michaël zich de gevreesde *autodafe’s*, de gedwongen publieke geloofsbekentenissen die hij als kind had gezien, nog kon herinneren, zal hij Bento met afgrijzen verteld hebben over de *sanbenito’s*, de met zwarte kruisen bezette gele mantels, die de boetelingen die het overleefd hadden daarna tijdens de mis moesten dragen, en tijdens kerkelijke feestdagen ook op straat.

Michaël zal misschien de wereldse gezindheid, de moeite een nederige status te accepteren en het vermogen te veinzen hebben opgemerkt van de Spaanse joden die in de loop van de zestiende eeuw Portugal waren binnengedruppeld. Eeuwenlang hadden ze koninklijke bescherming genoten, en die bevoorrechte status is debet geweest aan de openlijke uitbarstingen van jaloezie en haat die maakten dat in 1390 de helft van alle Spaanse joden zich tot het christendom bekeerde. De vrome joden, de artsen en advocaten die aan de beroemde universiteiten van Salamanca en Toledo hadden gestudeerd, en verder de puissant rijke koninklijke agenten en financiers, hadden er allemaal de voorkeur aan gegeven zich bij de joden in Portugal te voegen. Zij waren het die de Portugese joden leerden hoe een christelijk masker te dragen en tegelijkertijd heimelijk volgens de Wet te leven, hoe hun kinderen tot katholiek

te laten opvoeden totdat ze oud genoeg waren om hun mond te houden en hoe de mis te vieren zonder voor beelden te buigen. Het gevolg daarvan was dat veel joden gedurende hun hele leven aarzelden tussen de twee geloven. Sommigen werden pas op hun sterfbed besneden, anderen bekeerden zich op latere leeftijd tot het christendom. Maar vooral de Portugese joden verzetten zich tegen het christendom, en dat zal Michaël met een mengeling van bitterheid en trots zeker aan zijn zoon verteld hebben. Spinoza zou namelijk schrijven dat terwijl de Spaanse joden, omdat ze waardig geacht werden ereambten te bekleden, zich bekeerden en zich zo sterk met de geboren Spanjaarden identificeerden *dat ze geen sporen en zelfs geen herinnering aan hen in Spanje achterlieten, precies het tegendeel degenen overkwam die door de koning van Portugal werden gedwongen de godsdienst van zijn staat aan te nemen. Want zij bleven steeds, ook al hadden ze zich tot het christendom bekeerd, van de rest van de gemeenschap afgezonderd leven, en wel omdat de koning hen alle ambten onwaardig had verklaard.* Het was natuurlijk niet zo dat alle Portugese joden hun geloof trouw bleven, en dat Spanjaarden van joodse geboorte dat niet deden, maar deze algemene mening spreekt uit verslagen van reizigers, en andere documenten, die naar alle Iberische joden verwijzen als ‘de Portugezen’ of ‘de Portugese mensen van het volk’. In Amsterdam noemde de gemeenschap zich de *nação*, en niet de *nación*, en aankondigingen van de synagoge waren in het Portugees gesteld.

Toch blijkt uit Spinoza’s leven en werken niet alleen een sterke Spaans-joodse invloed in Amsterdam, maar ook dat Spaanse zaken hem persoonlijk aantrokken. Hij bezat talrijke Spaanse literaire teksten: poëzie, retorica, blijspelen en kritische werken, en hij gebruikte een Spaanse vertaling van de *Institutio* van Calvijn. Sporen van een cross-cultureel intellectueel begrip van God, dat in Spanje zeer bewonderd werd, en waarover ook veel in het Spaans geschreven werd, zijn te vinden in de *Korte Verhandeling*, zijn eerste werk, en in een aantal van zijn laatste overwegingen in deel 5 van de *Ethica*. Men beweert dat hij tegen Spanjaarden die in 1659 de Republiek bezochten, zei dat hij hun land graag zou bezoeken, een uitspraak die men als beleefdheid zou kunnen afdoen, ware het niet dat hij later het boek *Voyage d’Espagne* zou kopen. Deze belangstelling, zijn in Spanje gebruikelijke achternaam (die verbonden was met een plaats in de buurt van Burgos) en het feit dat hij zich nooit met enige genegenheid over Portugal uitliet, kunnen verklaren waarom ooit de opvatting postvatte dat hij een Spanjaard was. Die opvatting werd ontkracht in de jaren dertig, toen de eerste documenten gevonden werden die zijn vader met Vidiguiera in verband brachten. Toch hebben vele zakelijke documenten een tilde in de handtekening (Spiñoza), en toen Michaël overleed kreeg het familiebedrijf de naam ‘Bento y Gabriel Despinoza’, waarbij het Spaanse ‘y’ in plaats van het Portugese ‘e’ voor ‘en’ werd gebruikt.

Ik denk dat Spinoza wellicht Spaanse relaties had, die zijn vader niet had. Om deze bewering te staven moeten we in de eerste plaats helderheid brengen in de stamboom van zijn moeder. Op 17 juni 1605 trouwde Maria Nunes in Amsterdam met

Henrique Garcês, alias Baruch Senior (Señor), een aanzienlijk lid en een van de stichters van de eerste Amsterdamse synagoge. Uit een ander document blijkt dat ‘Maria Nunes Garses’ de moeder was van twee zoons, Josua en Jacob Senior en ‘van de vrouw van Micael Espinoza’. Elders wordt Josua Senior ‘zoon van Garcez’ genoemd. Zo kunnen we de identiteit van de ouders van *een* ‘vrouw van Micael Espinoza’ vaststellen. Maar welke vrouw? Kunnen we er zeker van zijn dat Garcês en Nunes de ouders van Hana Debora, en dus Bento’s grootouders waren? We kunnen in ieder geval de twee andere vrouwen elimineren. Over Michaëls derde vrouw Esther (haar achternaam luidde Fernandes of De Solis) meldt de huwelijksaangifte van 1641 dat ze ‘van Lisboa [komt], omtrent 40 Jaeren [is], geen ouders hebbende’, en dat ze niet eerder getrouwd was geweest. Als ze een dochter uit het huwelijk van Garcês en Nunes was, zou ze vier jaar voor hun huwelijk geboren moeten zijn en naar Lissabon moeten zijn teruggekeerd – een waar huzarenstukje. Michaëls eerste vrouw Rachel was de dochter van Abraham Espinosa. Dat weten we op grond van een notarieel document uit 1639, waaruit blijkt dat Jacob Espinosa de zoon en erfgenaam van de genoemde Abraham Espinosa was en dat Michaël Despinosa getrouwd was met diens zuster. Rachel overleed in 1627 en de kosten van de teraardebestelling of de begrafenisdienst in de synagoge werden toen betaald door Michaël, Abraham en Jacob Espinosa (en rabbijn Morteira). Er zijn ook andere aanwijzingen voor een relatie tussen Hana Debora en Maria Nunes. Henrique Garcês stierf in 1619, maar Maria Nunes leefde nog in 1638, toen ze getuige was bij het huwelijk van ‘David’ Senior, 27 jaar oud, en de 17-jarige Ester Rodrigues Portalagre, wier ‘tante’ Hana Debora Espinosa, ook getuige was. Als we aannemen dat Hana Debora, toen op zijn hoogst 32 (en misschien jonger dan 27), de dochter was van het echtpaar Garcês-Nunes, en dus de zuster van Josua en Jacob Senior (van wie er een mogelijk het pseudoniem ‘David Senior’ had), dan had ze aan moederskant aanzienlijke Spaanse familierelaties.

Hier wenden we ons tot de registers van de Portugese inquisitie. Maria Nunes was afkomstig uit Oporto of Ponte de Lima, waar haar oom in 1588 door de inquisitie van Coimbra was verbrand, en waar een neef, Luis da Cunha, in 1618 werd gearresteerd. De naam van deze in Padua opgeleide arts komt overeen met die van de schrijver, voorheen niet te traceren, van een boek uit Spinoza’s bibliotheek. Dit *Obra Devota* is geschreven in het Spaans, en het is mogelijk dat een van Maria’s voorvaders uit Spanje kwam, want er zijn aanwijzingen dat sommige van haar neven, onder wie ook ‘Padre Benito’, *conversos* [bekeerlingen, vert.] waren die later Spaanse jezuïeten zijn geworden. Een van hen was in 1556 rector in Alcalá, en burgemeester van Toledo tussen 1565 en 1568. Een andere neef, Henrique Henriques, doceerde in die tijd filosofie en theologie in Córdoba en Salamanca, waar hij de later buitengewoon invloedrijke, Vaticaanse raadsman inzake theologie en filosofie, de als jood geboren Francisco Suárez, als een van zijn leerlingen had. In Spinoza’s teksten vinden we sporen van zijn opvattingen. Ten minste een van de grafstenen van een ‘Senior’